

V. Novak

Apotropejske prvine v slovenskih ženitovanjskih običajih

V slovenskem folkloru so največje vrzeli glede običajev in ljudskega vérovanja. Kar pa je nabranega gradiva, je večinoma iz starejše dobe in ne nudi zaokrožene podobe niti za posamezne pokrajine. Spričo takega stanja tudi niso mogle vznikniti pobude za poskus klasifikacije in študija posameznih običajev, kar je pogoj za sintetično podobo našega narodopisja.

Podoba je, da so med našimi običaji najbolj razčlenjeni ženitovanjski, o katerih je zbranega razmeroma dokaj gradiva. Pa tudi tu je že mnogo zamujenega in v novejšem času skoraj ne moremo pokazati kaj več, kot je imel na razpolago P i p r e k,¹ ki tudi ni poznal vseh tedanjih virov. V ženitovanjskih običajih se prepleta toliko motivov, da jih je nujno razčleniti, če hočemo spoznati njih vire in zgodovinski razvoj. Mnogo prastarih prvin v njih je danes že izgubilo svoj smisel in so zato brez analize neumljive, celo nápačno jih pojmujejo. Nadrobna preiskava pa nam pokaže, kako nas tudi te pozabljene usedline vlepeajo.

Človek na primitivni kulturni stopnji si je skušal na svoj način pridobiti ali premagati sile, ki bi utegnile ovirati njegov razvoj. Važno sredstvo mu je bilo pri tem vsakovrstno čaranje, ki je zapustilo svoje sledove v premnogem ravnanju v naših dneh. Človek je slutil, da mu ne preti nevarnost le od naravnih sil, marveč tudi nasprotnih in zavidnih mu zlih duhov (demonov) in od ljudi, ki prinašajo nesrečo tako s svojimi sovražnimi, nevoščljivimi pogledi kakor tudi z občudovanjem in hvalo. Najodpornejši ostanek tega naziranja je še danes verovanje o urokih in obramba pred njimi. Zato so apotropejska sredstva, ki so odvrčala od človeka nesrečo in zle vplive, spremljala človeka ob vseh važnih spremembah med letom in ob glavnih dogodkih v življenju, kot so rojstvo, ženitev in smrt.

Prizadevanje, da bi se človek zavaroval pred nesrečo, ki nevidna preži nanj na posebnih krajih in v posebnih trenutkih, je zlasti živo izraženo v ženitovanjskih običajih vseh narodov. Pričujoči razbor naj pokaže ob doslej dostopnem gradivu, katere prvine apotropejskega značaja so ohranjene v slovenskih ženitovanjskih običajih. Ker so mnoge izmed njih pomensko zabrisane ali celo preoblikovane, nam jih pomagajo razjasniti paralele pri drugih narodih.

Kot apotropejsko sredstvo je k o p a n j e n e v e s t e v navadi pri raznih narodih in nima le čistilnega namena, marveč hoče odvrniti tudi uroke, zato dajo v tako vodo tudi ogorke. V znanem gradivu to

¹ Slawische Brautwerbungs- und Hochzeitsgebräuche. Stuttgart 1914.

sredstvo sicer ni izrecno omenjeno, a verjetno je njega ostanek tale prekmurski običaj. Pred pričetkom svatovske večerje prinese drug v skledi vode in jo postavi pred nevesto. Starešina spregovori: »Prinesli so vode, mogoče se kdo od svatov ni umil, zato naj to sedaj stori.« Nato seže nevesta v vodo in poškropi svate. Da je aplikacija na svate novejšega izvora, dokazuje to, da pride v neposredni stik z vodo le nevesta in da nimamo običaja, ki bi mu bili objekt umivanja svatje. Apotropejski značaj tega dejanja pa dokazuje tudi nevestino metanje orehov in lešnikov med svate, ki mu takoj sledi.

Zaščitne namene ima tudi obleka novoporočencev. Tako ima po mnenju novejših raziskovalcev nevestin pajčolan namen, obvarovati jo pred hudim pogledom, njeno okolico pa pred zlim vplivom njenih oči. Zato je pajčolan često rdeč, kar je izrazito apotropejska barva. Na vse to spominja nekoč v Beli Krajini navadni »naplet«, ki je zakrival s svojimi rdečimi trakovi glavo in del obraza.² Razširjena je tudi vera, da morata imeti ženin in nevesta pri poroki vso obleko novo; če imata kaj starega ali celo obleko rajnkega, bo zakon ostal brez otrok ali pa bodo otroci kmalu po rojstvu umrli.³ Eno srajco naj nevesta narobe obleče, da ji ne bodo čarovnice škodovala. Nevesta nese s seboj k poroki dva trakova; večjega naj si opase, če bo težko rodila; manjšega pa naj vrže za oltar, ko gre iz cerkve, in vse nesreče bodo ostale tam.⁴

Zelo običajno sredstvo za odganjanje zlih duhov je ropot, pokanje z biči, razbijanje posode, hrup in streljanje. Hrupno vedenje ob ženitovanju ni le navaden izraz veselja, marveč ima tudi apotropejski namen. Izrecno dokazujejo to druge vere, n. pr. da na veliki petek fantje pokajo z biči in s tem odganjajo čarovnice, ki hodijo ponoči dojit krave; enako odganjajo čarovnice tudi na binkoštno soboto (Slovenska krajina). Streljanje je v navadi, ko prideta drug in ženin pred hišo, kjer bosta vabila na svatbo,⁵ na poti k poroki in od nje⁶ in pri prevažanju bale.⁷ Tudi kričanje in zvončkljanje je v navadi.⁸ Pri godbi je izrecno omenjeno, da ne gre za ubrane glasove, marveč za čim večji hrup.

Tudi mnoge burke kot razmetavanje voza, prodajanje vola, kazenje kamele itd. izvirajo iz prizadevanja, delati čim večji hrup in odvracati zanimanje duhov in nevoščljivih ljudi od novoporočencev. Lončeno posodo razbijajo v sobi proti koncu gostije v raznih krajih. Od poroke grede mora nevesta paziti, da ne prekorači hrastove ali gabrove korenine. — Če imata poročenca kako bolezen, naj si jo pred cerkvenim pragom zaupata in ozdravela bosta.

² J. Barle, Ženitovanjski običaji Belih Kranjcev. LMS 1889, 74.

³ J. Pajek, Črtice iz duševnega žitka štaj. Slovencev, str. 270.

⁴ L. Golobič, Rojstvo, svatba, smrt. Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena, XXVIII, sv. 2, 202.

⁵ Fr. J. Remec, Ženitvanjski običaji na Gorenjskem. LMS 1885, 96.

⁶ K. Mulec, N 1856, 19.

⁷ Remec, n. m. str. 101.

⁸ Pajek, n. d. str. 276.

Figura, ki ima namen, obračati pozornost nase in ki so v njej določno izraženi apotropijski nameni, je prleški z v a č ali p o z a v - č i n, prekmurski p o z v a č i n ali z v a č, ki je še najbolj pristno ohranjen. Naš zvač nima le namena, da vabi svate, skrbi za nabavo raznih predmetov in opravlja nekatera dela, marveč ima popolnoma isti pomen kot pri Srbih »čauš«. Ta je namazan po obrazu s sajami, nosi leseno sabljo, na klobuku ima lisičji ali volčji rep, zajčje uho, rog in z norčijami priteguje pozornost gledalcev nase, da bi tako odvrnil vpliv demonov od poročencev.⁹ Prekmurski pozvačin¹⁰ je v krajih, kjer je še najbolj ohranjen, pokrit z visokim klobukom, katerega pisani papirni trakovi mu zakrivajo obraz. V klobuku ima poleg fazanovih peres tudi pavova peresa, katerih oko velja pri mnogih narodih, zlasti Turkih, za izredno sredstvo zoper zle poglede.¹¹ Pozvačin je pokrit po životu s pisanimi brisavkami in rutami, na nogah ima privezane zvonce; piha v kravji rog, v roki pa nosi leseno sekiro, prevlečeno z ježovo kožo. Vse njegovo vedenje je nenavadno; ko gre v hišo, skoči čez prag, predmetov se dotika s sekiro itd. Iz cerkve in vanjo grede stopa in pleše pred svatovskim sprevodom, vihteč sekiro in vriskaje. Zlasti ta pogled prepriča vsakogar o posebni, danes že pozabljeni pozvačinovi nalogi. Drugod so zvači bolj skromni in manj značilni. Ponekod jih nadomešča k o p j a š ali b a n d e r a š, ki nosi pred sprevodom kopje ali zastavo (bandero), je pavlihovsko oblečen in pred gosti skače in kriči, ko gredo k poroki; enako tudi naslednji dan, ko gredo na nevestin dom, maha s kopjem ali zastavo.

Zelo je v navadi, da najdejo svatje z a p r t a v r a t a, ko pridejo z ženinom pred poroko na nevestin dom, pa tudi po poroki najdejo vrata zaprta na nevestinem in ženinovem domu. Ta običaj so smatrali do najnovejšega časa za spomin na ugrabitve neveste, a sodobni razlagalci¹² vidijo v tem odganjanje zlih duhov. V zvezi z zapiranjem vrat je tudi p o g a j a n j e z a n e v e s t o in p o n u j a n j e l a ž n e n e v e s t e ter s k r i v a n j e p r a v e, s čimer so hoteli prevariti duhove in usmeriti njih pozornost na nepravo nevesto. Tako že Valvasor¹³ popisuje, kako pošiljajo ženinu skozi vrata stare ženske, kar je še danes splošen običaj z nekaterimi variantami. Tako n. pr. privedejo v Slovenski krajini tudi dečka, ki ima okoli vratu košaro brez dna (»korbülec«);¹⁴ na Gorenjskem (Križe pri Tržiču) pa mečejo iz hiše tudi pse, mačke in razne predmete. Prvotni običaj se je pač preoblikoval v šalo z raznimi domislicami, izvor pa je zbledel. Kaže pa

⁹ Tih. R. Đorđević, Naš narodni život III, 43 sl. — E. Schneeweis, Grundriß des Volksglaubens und Volksbrauchs der Serbokroaten, 89.

¹⁰ V. Novak, Ženinovanski običaji v Slovenski krajini, Mladika 1935, 87.

¹¹ Mulec, N 1856, str. 15 sl.

¹² Schneeweis, n. d. 99; — GEM II, 24. — W. Schmidt, Völker u. Kulturen, 208.

¹³ Ehre VI, 281 sl., 290 sl.

¹⁴ Novak, n. m. 66.

nanj po vsej verjetnosti versko nadomestilo, ki ga je izrinilo. Tako govori štajerski starešina pred zaprtimi durmi, da so se podali na pot, poškropljeni z blagoslovljeno vodo, zaznamovani s sv. križem in priporočivši se Bogu, Mariji, sv. patronom, angelom itd. Nato s tremi nagovori, ki se vsi prično z verskim motivom, kliče starešina starše, naj mu odpro. Vrata mu odpro šele na izjavo, da so se podali na pot »v imenu troedinega Boga«.¹⁵

Da bi si nevesta pridobila naklonjenost svatov in se obrnila pred njih nevoščljivostjo, jim meče orehe, lešnike; daruje sama ali spremljevalka pecivo; ženin pa meče, ko pridejo iz cerkve, med otroke drobiž, kar naj bi mu prineslo v zakonu srečo (Kovor pri Trzinu).

Vodo kot obrambno sredstvo uporabljajo tudi po poroki. Po prekmurskem običaju (Kóbilje) gresta poročenca zjutraj po svatbeni noči k sosedovemu vodnjaku, kjer je v vrču, vedru ali lesenem koritcu pripravljena voda. Kateri prej brne v posodo, tisti bo hitrejši; ta razlaga je gotovo novejša. Ne vedo pa razložiti, zakaj mora nevesta prijeti vrč z vodo in ga odvreči. Pri Srbih je običaj, da nevesto polijejo z vodo, ponekod pa »vojvoda« poleg poročencev razbije posodo z vodo; v Hercegovini mora nevesta prevreči posodo, polno vode, v Đevdeliji pa izlije steklenico vode.¹⁶ Podobne običaje imajo tudi v Bolgariji.¹⁷

Zle duhove odganjajoča žival je petelin, ki ga v Bosni ženin drži pred seboj na sedlu ali pa ga vodi čauš na vrvi.¹⁸ Tudi v običajih drugih narodov najdemo pri svatbi petelina.¹⁹ V tržaški okolici se je postavil pri prevozu bale za voz »in s svojim kokodakanjem predstavljal kokoš ali petelina«.²⁰ Morda je s tem v zvezi tudi običaj v Istri²¹ in Slovenski krajini, da so dali poročencema, ko sta šla spat, pečeno kokoš na posteljo.

Pregrajo (»šrango«), ki je običajna zlasti na Gorenjskem, so smatrali splošno za ostanek »otmice«. Toda druge slovanske in germanske paralele opozarjajo, da je tudi ta ovira imela prvotno namen, zadržati in odbiti demone, ki slede svatbenemu sprevodu. Na to kaže zlasti rdeča nit, ki jo ponekod potegnjejo čez pot, in maskirani oviralci.²² — Iz omare pri bali mora gledati kos predpasnika, da ne bi kdo nevesti kaj zastoril.²³

Duhovi se po ljudskem verovanju posebno radi mude tudi ob mostovih,²⁴ zato so tudi v navadi razna obrambna sredstva. Go-

¹⁵ Pajek, n. d. 265—7.

¹⁶ Schneeweis, n. d. 100.

¹⁷ Piprek, n. d. 148.

¹⁸ Schneeweis, n. d. 94.

¹⁹ Sartori, *Sitte und Brauch I*, 57, 103.

²⁰ Obalovič, LMS 1885, 112.

²¹ Valvasor, *Ehre VI*, 333.

²² Schneeweis, n. d. 95.

²³ Golobič, n. m. 201.

²⁴ Schneeweis, n. d. 94.

tovo smemo sem postaviti slovenski običaj, ki ga je zapisal D. Trstenjak,²⁵ da postavljajo otroci jerbese, v katere meče nevesta hlebce kruha, pred cerkvijo in na koncu vasi, zlasti pa pri mosteh in brveh.

Mnogo te vrste običajev je v navadi ob nevestinem prihodu na dom po poroki. Poleg zapiranja vrat je najznačilnejši običaj, ohranjen tudi v nekaterih slovenskih krajih, da nevesta ne sme sama stopiti čez prag, še manj pa nanj, marveč jo mora dvigniti čezenj ženin, — »da ji ne bode mogel nihče nič hudega storiti« (Bela Krajina),²⁶ drugod pa jo mora na ženinovem domu prenesti čez prag starešina, — »ker bi bila sicer nesrečna« (Prečna pri Novem mestu). V Beli Krajini preneso tudi ženina čez prag, če se priženi k hiši,²⁷ — v Slovenski krajini imajo vero, da umro še isto leto starši tistega, ki bi se od poroke prišedši spotaknil ob prag. — Po drugi veri (prav tam) se dekle ne omoži, ako pomete smeti čez prag. — Tam pravijo tudi: ko pripeljejo nevesto na novi dom in ona trikrat brcne v prag ter pravi: »Prišla je nova gospodinja, da ji boš pokoren,« — tedaj bo še isto leto umrla stara gospodinja. Vse to pa naj stori tako, da tega nihče ne sliši in ne vidi. — Druga prekmurska vera o pragu pa pravi, da bo nekdo umrl v hiši, ako koplje krt na podstenju, tedaj v bližini hišnega vhoda in praga. — Običaj prenašanja neveste čez prag je po svetu zelo razširjen in so ga tudi razlagali v zvezi z ugrabitvijo. Toda starodavni običaj, da so pod hišnim pragom pokopavali mrliča²⁸, in vera, da bivajo pod njim duhovi,²⁹ dokazujeta pravi izvor tega običaja. Hrvaška nevesta ne stopa na cerkveni prag, da ji ne bi škodovali čari,³⁰ prekmurska pa ga široko prestopi, da bo laže rodila.

Na Štajerskem je običaj, da meče nevesta na svate lanene glavice ali pšenico, ko gresta z ženinom na novi dom. Ponekod je tudi navada, da mora nevesta ob prihodu na ženinov dom sejati zrnje in ga raztresti. Ta običaj metanja zrnja je v navadi tudi o božiču, ob rojstvu in drugih prilikah in si ga ljudje razlagajo kot dar duhovom, ki naj zapuste ta kraj.³¹ Ob prihodu v novi dom si skuša nevesta tudi pridobiti domače duhove (prednike), zato jim daruje na ognjišču, ki je središče družinske skupnosti. Zato teče nevesta, ko pride na novi dom, v kuhinjo »in tam nekoliko požebra (moli) pred ognjiščem in vrže kakov denar v peč, potem pa odide zopet v hišo.«³² Prekmurska navada je, da dajo nevesti, ko pride k hiši, pisker, da seže vanj, češ da bo potem vedno dovolj masti pri hiši. V Beli Krajini³³ jo sprejmejo v novo družinsko skupnost s tem, da ji napije

²⁵ Pajek, n. d. 261.

²⁶ Barle, n. m. 75.

²⁷ Golobič, n. m. 209.

²⁸ V. Čajkanović, Sahraniivanje pod pragom. Srpski etnografski zbornik 31, 127 sl.

²⁹ Schneeweis, n. d. 104.

³⁰ Novak, n. m. 67.

³¹ Schneeweis, n. d. 104.

³² Pajek, n. d. 271.

³³ Barle, n. m. 81—2.

ženinova mati, nevesta pa spusti v svoj kozarec dva srebrna goldinarja v dar materi — kar je gotovo spomin na darovanje duhovom. — Drugod (Kóbilje v Slovenski krajini) teče nevesta najprej na podstrežje in prime za lemež, češ naj bo prvi otrok sin. Toda srbski običaj, da se umakne nevesta takoj v kako izbo ali skrit prostor, da bi se obvarovala pred škodljivim vplivom urokov,³⁴ nas vodi k drugi razlagi tega slovenskega običaja.

Sito, s katerim je nevesta sejala, meče jo pri Srbih na streho. Tudi žito, jabolka in kruh mečejo na streho v mnenju, da so na njej duhovi, ki prinašajo nesrečo;³⁵ ponekod pa hočejo svatje sneti streho. Temu je blizu slovenski običaj, da spravijo med gostijo fantje na streho kolesa ali sani,³⁶ razlože voz in ga na strehi zložijo.³⁷

Učinkovito apotropejsko sredstvo je tudi železo. Zato izroče nevesti pri prihodu k hiši v roke nož. V Slovenski krajini zakopljejo nož pod kapom.

Pred zlim vplivom varujejo tudi magični krogi, kot so znani n. pr. iz belokrajinskih običajev: ko izprosijo zvečer po poroki nevesto in se ona prikaže na pragu, godci zagodejo, nevestin starešina pa jo vodi za roko pred ženina, da mu poda robec, potem ga pa trikrat obideta. Nevesta pokusi vino in dá kozarec ženinu, ki izpije in trešči kozarec ob zid.³⁸ V tem običaju imamo združeni obe apotropejski sredstvi. — Štajerski svatje³⁹ gredo po gostovanju vsi še enkrat okoli mize.

V Beli Krajini pa gredo svatje k poroki od mize vsi od leve proti desni ven, da bi bili srečni na poti, če bi jim čarovnice kaj napravile.⁴⁰

Na Gorenjskem je pri prevozu bale važno tudi »peto kolo«. Ko je voz pripravljen za odhod, se noče zganiti. Po daljšem iskanju spoznajo, da manjka »peto kolo«; zato prinašajo obod rešeta in druge okrogle stvari ter jih primerjajo k vozu, a brez uspeha. Končno prinese mati velik hleb pšeničnega kruha, ga dene na sredo skrinje, dene nanj velik dolgovitrast ponevnjak in oboje pribode z nožem k skrinji. Sedaj konji potegnejo; starešina mora zelo paziti na »peto kolo«, zlasti ob pregraji preže nanj in velika sramota bi bila, ko bi ga ukradli ali izgubili.⁴¹ Tako uporaba noža kakor skrb za »peto kolo« kažeta, da to ni le navadna šala, marveč običaj, izvirajoč iz danes že neznanih ver.

Ko gresta novoročencea spat, drug drugega sezujeta in se s čevljem udarita, da bosta v miru živela. Če pa ona le njega udari, bo imela prvo besedo pri hiši.⁴² Običaj, da ženin tolče nevesto na

³⁴ Schneeweis, n. d. 102.

³⁵ Schneeweis, n. d. 100.

³⁶ Barle, n. d.

³⁷ Mulec, n. m. 23.

³⁸ Barle, n. d. 76.

³⁹ Pajek, n. d. 272.

⁴⁰ Golobič, n. m. 202.

⁴¹ Remec, n. m. 100—101.

⁴² Novak, n. m. 87. — Za Koroško gl. Fr. Marolt, Tri obredja iz Zilje, 18 sl. — Niederle, Život starých Slovanů I, 76 sl.

poročni večer, je med južnimi Slovani razširjen in ima v raznih oblikah jasen namen, preganjati duhove. — Na običaje vzdržnosti v začetku zakona spominja prekmurska navada, da jima v spalnici starešina v govoru naroča, naj se eden obrne proti vzhodu, drugi proti zahodu in naj molita Boga. Podoben pomen ima leto stara leskova šiba, ki jo starešina položi med njiju v posteljo.

Nevestin venec je v Beli Krajini ženin s sabljo zabodel v strop poročne sobe;⁴³ na Hrvaškem so ji ga sneli z glave z nožem ali s sabljo.⁴⁴ — Povzročanje hrupa za odganjanje duhov uporabljajo tudi v spalnici poročencev. V Beli Krajini⁴⁵ godci zagodejo pred vrati »jutrnico« in pojo pesmi.

Med navedenimi običaji so še iz indoevropske skupnosti: zadrževanje neveste, metanje zrnja, voda kot obrambno sredstvo, dviganje neveste čez prag, spolna vzdržnost. Razen teh izvirajo iz prasllovanske dobe: oviranje poti ženinu z zapiranjem vrat, ponujanje neprave neveste, tolčenje neveste, rdeča barva, petelin, hrup in maskiranje.⁴⁶ Nadrobno zbiranje gradiva pa nam utegne odkriti še nove prvine te vrste v obravnavanem ljudskem izročilu.

⁴³ Valvasor, n. d. VI, 304.

⁴⁴ Piprek, n. d. 134.

⁴⁵ Barle, n. m. 82.

⁴⁶ Schrader, Reallex. der idg. Altertumskunde, s. v. Heirat.

Riassunto

Elementi apotropeici nei costumi nuziali sloveni

Nel suo trattato, l'autore ha compiuto delle ricerche sul ruolo degli elementi apotropeici nei costumi nuziali sloveni, identificandone alcuni in base al materiale confrontato con i costumi etnografici dei paesi limitrofi.

* Palck, n. d. 231.

** Barle, n. m. 75.

*** Goldie, n. m. 202.

**** V. Janković, n. m. 202.

***** Zbornik, n. d. 127.

***** Schrader, n. d. 101.

***** Goldie, n. m. 202.

***** Schrader, n. m. 100-101.

***** Novak, n. m. 87.

***** Schrader, n. m. 101.

* Schrader, n. d. 102.

** Schrader, n. d. 100.

*** Barle, n. m. 75.

**** V. Janković, n. m. 202.

***** Schrader, n. d. 101.

***** Goldie, n. m. 202.

***** Schrader, n. m. 100-101.

***** Novak, n. m. 87.

***** Schrader, n. m. 101.